

Специфічні ознаки культурних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України

Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, м. Вінниця,
e-mail: libe_libe_libe@bigmir.net

Анотація. Розглянуто специфічні ознаки культурних ландшафтів, що визначають раціональне їх функціонування в структурі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Серед специфічних ознак виокремлено й обґрунтовано такі: підвищену або подвійну нестабільність, збільшення різноманіття, особливості просторового розташування, залежність від зовнішніх чинників, прогнозованість формування і розвитку культурних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Показано, що без врахування цих специфічних ознак, раціональне використання культурних ландшафтів у міжзональних геоекотонах буде пов'язане з низкою проблем.

Ключові слова: міжзональний геоекотон, культурний ландшафт, лісостеп, степ, ознаки, раціональне використання.

Наявність проблеми

У структурі чотирьох міжзональних геоекотонів України культурні ландшафти мають суттєве, але поки що не вирішальне значення. Їх площі в окремі періоди (друга половина ХХ ст.) тут поступово збільшувались, однак наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. посилюються процеси деградації культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів. Це зумовлено не лише негараздами у розвитку сучасного господарства України, але й неврахуванням специфічних ознак культурних ландшафтів у міжзональних геоекотонах. За модельний регіон взято міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України, де специфічні ознаки культурних ландшафтів не завжди помітні й зрозумілі практикам.

Аналіз попередніх досліджень

Міжзональні геоекотони зацікавили географів і ландшафтознавців у другій половині ХХ й, особливо, на початку ХХІ століть. Однак, вони лише частково досліджені у працях В.С. Залетаєва, В.О. Ніколаєва, Е.Г. Коломица, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика. В Україні міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України детально розглянуто в монографії Г.І. Денисика та О.І. Ситника [12]. Заслужують на увагу також окремі статті з цього питання Т.В. Бобри [2,3] та П.М. Дем'янчука [6,7]. Разом з тим, культурні ландшафти у міжзональних геоекотонах у працях названих авторів розглядаються лише побіжно, а їх специфічні ознаки не виокремлені зовсім.

Мета – виокремити й обґрунтувати специфічні ознаки культурних ландшафтів у міжзональному геоекотоні «лісостеп-степ» Правобережної України для подальшого їх раціонального використання та суттєвого збільшення площ.

Результати дослідження

Аналітичний огляд літературно-картографічних джерел та власні польові дослідження сучасних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України упродовж 2008–2012 року, дали змогу зробити висновок, що використання його природних ресурсів і ландшафтна структура не є ефективними і раціональними.

Найінтенсивніше використання природних умов й, особливо, ресурсів, а відповідно і антропогенізація геоекотону, що призвели до корінних змін ландшафтно-ї структури, проходили з другої половини ХІХ ст. Повсемісне господарське освоєння міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України дозволило віднести його до антропогенних геоекотонів «лісополе-поле», де всі процеси подальшого розвитку і внутрішньої геоекотонізації зумовлені не лише натуральними, але й часто визначаються антропогенними чинниками [11].

На початку ХХІ ст. у ландшафтній структурі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України домінують (94–96%) антропогенні ландшафти. Серед них кількісно переважають акультурні, а за площею поки що культурні польові сільськогосподарські ландшафти. Найгірше те, що в акультурному стані знаходяться каркасні антропогенні ландшафти – селитебні й дорожні. До акультурних відносяться також промислові, значна частина сільсько-, водо- і лісогосподарських, рекреаційних та белігеративних ландшафтів.

Суттєве збільшення площ культурних ландшафтів у міжзональному геоекотоні «лісостеп-степ» Правобережної України можливе при умові врахування їх специфічних ознак, а саме:

- *підвищеної або подвійної нестабільності*. У порівнянні з іншими природними (натуральними і антропогенними) ландшафтами, підвищена нестабільність культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів зумовлена двома причинами: нестабільністю ландшафтних комплексів безпосередньо міжзонального геоекотону і нестабільністю функціонування культурних ландшафтів.

Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України сформувався на стику південно-лісостепових і північно-степових ландшафтів. Безпосередня зона контакту ландшафтних комплексів цих природних зон охоплює смугу шириною від 40 до 60 км. У цій смузі – центральній частині міжзонального геоекотону «лісостеп-степ», лісостепові ландшафтні комплекси знаходяться на південній межі свого функціонування, степові – на північній. Закономірно, що у таких умовах, та ще й при взаємодії між собою, північно-степові і південно-лісостепові ландшафти формують нестабільний фон (основу) для функціонування інших, зокрема й культурних ландшафтів.

Культурні ландшафти стабільно функціонують лише при постійній підтримці людини, а при її відсутності – деградують. Тобто, для них теж характерна своєрідна нестабільність. Однак, якщо у міжзональному геоекотоні нестабільність зумовлена, переважно, натуральними, а потім й антропогенними чинниками, то у культурному ландшафті домінують антропогенні чинники. Якщо культурний ландшафт формується на фоні міжзонального, тоді необхідно враховувати подвійну нестабільність: міжзонального геоекотону і культурного ландшафту. Без цього культурний ландшафт деградує значно скоріше;

- *збільшення різноманіття ландшафтних комплексів*. У процесі формування культурних ландшафтів у міжзональних геоекотонах не завжди спостерігається збільшення різноманіття ландшафтних комплексів. Зокрема, це стосується сільськогосподарських, особливо польових, ландшафтів, які інколи є фоновими у міжзональних екотонах. Інші антропогенні ландшафти суттєво урізноманітнюють структуру ландшафту міжзонального геоекотону. Це стосується й культурних ландшафтів. При їх формуванні необхідно враховувати й різноманіття ландшафтів міжзональних геоекотонів та можливе збільшення (або зменшення) цього різноманіття у процесі взаємодії між культурними ландшафтами і ландшафтами міжзонального геоекотону. Зокрема, у міжзональному геоекотоні «лісостеп-степ» при взаємодії культурних лісових і сільськогосподарських ландшафтів необхідно підтримувати й стимулювати формування між ними перехідних геоекотонів – узлісь. Узлісся не лише урізноманітнюють структуру лісопольових ландшафтів міжзональних геоекотонів, але й сприяють стабільності їх функціонування;

- *особливості просторового розташування*. Стосується всіх культурних ландшафтів. Однак, у міжзональних геоекотонах просторове розташування культурного ландшафту має особливе значення. Будь-який геоекотон складається з трьох частин. У структурі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України складові південно-лісостепові, північно-степові ландшафтні комплекси і ландшафтні комплекси, що формуються в результаті їх взаємодії, тобто ядра геоекотону «лісостеп-степ». Польові ландшафтознавчі дослідження показують, що структура культурних ландшафтів трьох складових міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» суттєво відрізняється між собою. Спроби формування подібних культурних ландшафтів, зокрема, сільськогосподарських і лісових, завершувались невдало;

- *залежність культурного ландшафту від зовнішніх чинників*. Культурні ландшафти не можуть розвиватися самостійно. Їх функціонування регулюється людиною, залежить від прилеглих ландшафтів, загального (зонального) фону тощо. Часто в структурі культурного ландшафту суттєве значення має функціонування ландшафтно-інженерних систем. Їх «поведінка» у міжзональних геоекотонах зовсім не досліджена. Здебільшого, це азональні системи, взаємодія яких з ландшафтними комплексами культурного ландшафту або міжзонального геоекотону, зокрема його центральної частини, має свої особливості;

- *прогнозованість*. Культурні ландшафти за цілеспрямованістю їх формування відносяться до безпосередніх, а не похідних антропогенних ландшафтних комплексів. Це прогнозований ландшафт. Його можна перебудувати у залежності від потреб людини (суспільства). Появу культурного ландшафту, зокрема у міжзональному геоекотоні «лісостеп-степ» можна передбачити. Це дає можливість врахувати всі наявні особливості природи і ландшафтів міжзональних геоекотонів, прогнозувати розвиток парадинамічних і парагенетичних взаємозв'язків між культурними ландшафтами і сучасними ландшафтами міжзональних геоекотонів, що значно покращить їх раціональне використання та збереження.

Висновок

Культурні ландшафти міжзональних геоекотонів, зокрема й геоекотону «лісостеп-степ», це не лише сучасна умова їх раціонального використання, але й майбутнього оптимального функціонування. При цьому не варто забувати, що у міжзональних геоекотонах, культурні ландшафти мають свої, зумовлені лише цим геоекотоном, специфічні ознаки, серед яких: подвійна нестабільність, зростання

різноманіття та залежність ландшафтних комплексів від зовнішніх чинників, прогнозованість тощо. Ці ознаки необхідно враховувати у процесі перебудови або формування нових культурних ландшафтів для їх подальшого раціонального використання у майбутньому. Усе разом потребує детальніших досліджень наявних культурних ландшафтів у міжзональних геоекотонах, їх специфічних ознак та функціонування.

Література

1. Безлатня Л. О. Культурні ландшафти міжзональних геоекотонів / Л. О. Безлатня // Фізична географія та геоморфологія – К. : ВГЛ «Обрій», 2013. – Вип.2(70) – С.234–238.
2. Бобра Т. В. Двойственность характера и функций ландшафтных границ / Т. В. Бобра // Культура народов Причерноморья. – 1998. – Вып. 2. – С. 53–55.
3. Бобра Т. В. Экотон – объект изучения ландшафтоведения XXI века / Т. В. Бобра / Записки общества геоэкологов. – 2000. – Вып. 3. – С. 20–22.
4. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: Монографія / В. М. Воловик. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 270 с.
5. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія / М. Д. Гродзинський. – Київ : Київський університет, 2005. – Т.2. – 503 с.
6. Дем'янчук П. М. До питання визначення поняття «географічний екотон» / П. М. Дем'янчук // Наукові записки ТНПУ імені В. Гнатюка. Серія: Географія. – 2002. – №2 (7). – С. 100–104.
7. Дем'янчук П. М. Основні властивості географічних екотонів: сучасний стан проблеми / П. М. Дем'янчук // наук. записки ТНПУ імені В. Гнатюка. Серія : Географія. – 2001. – №7. – С. 34–37.
8. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г. І. Денисик. – Вінниця : ПП. «ТД «Едельвейс і К», 2012 – 336 с.
9. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г. І. Денисик – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
10. Денисик Г. І. Культурний ландшафт: загальні ознаки / Г. І. Денисик // Культурний ландшафт : теорія і практика. – Вінниця, ПП, «ТД «Едельвейс і К», 2010. – С. 3–4.
11. Денисик Г. І. Лісополе України: монографія / Г. І. Денисик. – Вінниця : ПП, «Видавництво «Тезис», 2001 – 284 с.
12. Денисик Г. І. Міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» Правобережної України / Г. І. Денисик, О. І. Ситник. – Вінниця ПП, «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 217 с.
13. Залетаев В. С. Экотонные экосистемы как географическое явление и проблемы экотонизации биосферы / В. С. Залетаев // Современные проблемы географических экосистем – Москва : ИГ АН СССР, 1984. – С. 53–57.
14. Культурний ландшафт : теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП, «ТД «Едельвейс і К», 2010. – 204 с.
15. Маринич О. М. Фізична географія України : підручник / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко – Київ : Знання, 2005. – 511 с.

Abstract. *L. A. Bezlatnia The specific signs of the cultural landscapes of the interzonal geoeotone «Forest-steppe-Steppe» of the Right-bank of Ukraine. The specific signs of the cultural landscapes which determine their rational functioning in a structure of the interzonal geoeotone «Forest-steppe-Steppe» of the Right-bank of Ukraine are considered. The specific signs were selected and grounded in the article. They are: enhanceable or double instability, increase of variety, feature of spatial location, dependence, from external factors, forecast of the forming and development of cultural landscapes interzonal geoeotone «Forest-steppe-Steppe» of the Right-bank of Ukraine. It is rotined that without the account of these specific signs, the rational use of the cultural landscapes in the interzonal geoeotones will be related with some problems.*

Keywords: *interzonal geoeotone, cultural landscape, Forest-steppe, Steppe, signs, rational use*

Аннотация. *Л. А. Безлатня Специфические признаки культурных ландшафтов межзонального геозкотона «лесостепь-степь» Правобережной Украины. Рассмотрены специфические признаки культурных ландшафтов, которые определяют рациональное их функционирование в структуре межзонального геозкотону «лесостепь-степь» Правобережной Украины. Среди специфических признаков выделено и обосновано такие: повышенную или двойную нестабильность, увеличение разнообразия, особенности пространственного расположения, зависимость от внешних факторов, прогнозируемость формирования и развития культурных ландшафтов межзонального геозкотона «лесостепь-степь» Правобережной Украины. Показано, что без учета этих специфических признаков, рациональное использование культурных ландшафтов в межзональных геозкотонах будет связано с рядом проблем.*

Ключевые слова: *межзональный геозкотон, культурный ландшафт, лесостепь, степь, признаки, рациональное использование.*

Поступила в редакцию 23.01.2014 г.